

58. *Богаевский П. М.* Красный Крест в главнейших моментах его жизни и организации // Юридический вестник. — М., 1916. — Кн. XIII (I). — С. 57—79.

59. *Богаевский П. М.* Специальный курс международного права (Торговые трактаты). Краткий конспект лекций читанных в весенний семестр 1914 г. в Киевск. коммерч. ин-те. — К., 1914. — 70 с.

60. *Богаевский П. М.* Соединенные штаты, как пример федерации. — К., 1917. — 24 с.

61. *Богаевский П. М.* Босфор и Дарданелли. — К., 1915. — 36 с.

62. Право и мир в международных отношениях. Сборник статей под редакцией проф. гр. Л. А. Камаровского и П. М. Богаевского. — М.: Изд. магазина «Книжное дело», 1899. — вв. I, II. — 556 с.

63. Протоколы заседания Киевского юридического общества в 1911—1914 гг. // Киевские университетские известия. — 1915. — № 10. — С. 1—107.

Стаття надійшла до редакції 15.07.09.

УДК 341.241

О. А. Назаренко,
доцент кафедри міжнародного
та європейського права
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ І ЗАКОНІВ УКРАЇНИ

В статті аналізуються питання співвідношення міжнародних договорів та законів України в якості джерел національного права. Співвідношення даних джерел розглядається в контексті загально-теоретичної проблеми співвідношення міжнародного і національного права.

Ключові слова: міжнародний договір, закон України, джерело права, співвідношення міжнародного і національного права.

Міжнародне і національне право не є ізольованими системами, а являють собою єдину універсальну систему, в якій одна повною іншою. Саме тому можна припустити наявність ієрархічних зв'язків у ній. Без такої ієрархії важко досягти узгодженості у впливі правових систем на суспільні відносини. Як зазначав В. Г. Буткевич, абсолютна ієрархія у такій міжсистемній сфері є неприйнятною. Це ієрархія відповідності, авторитету норм різних

правових систем [1, с. 18]. Така ієрархія знаходить прояв у тому, що нормативні акти держави не повинні суперечити нормам *jus cogens*, Статуту ООН та ін. А міжнародні договори не мають суперечити конституції та іншим нормам внутрішнього права особливо важливого значення.

Теоретично складна і важлива в практичному плані проблема співвідношення міжнародного та національного права традиційно належить до числа центральних у теорії міжнародного права. Всебічно її досліджували: Д. Анцилотті, І. П. Бліщенко, Я. Броунлі, В. Г. Буткевич, В. Н. Денисов, Г. Кельзен, І. Лукашук, Л. Оппенгейм, Г. І. Тункін, О. М. Талалаєв, Дж. Фіцморіс та багато інших вітчизняних та зарубіжних учених.

Верховенство Конституції України відносно міжнародних договорів України актуалізує дослідження питань, пов'язаних з співвідношенням міжнародних договорів України з не менш важливим джерелом національного права — законами України. Дослідження даної проблеми ускладнюється відсутністю конституційних положень, які б чітко визначали співвідношення міжнародних договорів України та законів України, а також відсутністю, зокрема, законів «Про закони і законодавчу діяльність» та «Про нормативно-правові акти», які б закріплювали офіційну класифікацію законів та їх співвідношення з міжнародно-правовими актами.

Ключовими у визначенні співвідношення міжнародних договорів України та законів України виступають Конституція України (ч. 2 ст. 9) та Закон України «Про міжнародні договори України» (ч. 2 ст. 19).

Проблема співвідношення міжнародного договору і закону здавна привертає увагу теоретиків міжнародного права. Вперше проблема співвідношення міжнародних договорів та законів держави була вирішена в США, в Конституції 1787 р. Дозволимо собі нагадати, що сутність конституційних положень зводилась до того, що міжнародні договори прирівнювались за статусом до федеральних законів, їм надавалась можливість прямої дії. Конституція мала примат над договорами, а колізії між законом і міжнародним договором вирішувались на основі правила «наступний закон відміняє попередній». Як результат, було визнано право законодавця шляхом видання закону, який суперечить міжнародному договору, порушувати міжнародні зобов'язання держави. Таке правило, попри всю його недосконалість, було запозичено й іншими державами.

Співвідношення міжнародних договорів з внутрідержавними законами не є однаковим у різних країнах. Є країни, у яких міжнародні договори мають верховенство над усім масивом національних правових актів, включаючи конституцію. Це такі країни, як Нідерланди, Бельгія, Люксембург та ін. Слід зауважити, що таких країн у сучасному світі небагато. Поряд з цим є країни, у яких визнається верховенство договору над попередніми та наступними законодавчими актами. В Європі це, зокрема, такі країни, як Франція, Іспанія, Швейцарія, Португалія, Греція, Болгарія, Кіпр, Хорватія, Словенія та ін. У цих державах встановлюються певні умови для верховенства міжнародного договору, а саме: затвердження договору законодавчим органом, набуття ним чинності, а також застосування договору іншою стороною (сторонами). Є держави, в яких верховенство над внутрішніми законами мають тільки міжнародні договори, що стосуються захисту прав і свобод людини (Румунія, Чехія та ін.). У переважній більшості країн європейського континенту міжнародні договори мають таку саме юридичну силу, як внутрідержавні закони. До таких країн можна віднести ФРН, Австрію, Данію, Фінляндію, Угорщину, Ірландію, Італію, Швецію, Велику Британію, Норвегію, Ісландію, Чехію, Польщу, Литву та ін. Фактично в цих країнах міжнародні договори мають верховенство над попередніми і наступними законами. В цих державах налагоджений ефективний механізм попередження колізій між внутрідержавними законами та міжнародними договорами.

До якої групи країн можна віднести Україну? Як співвідносяться як джерела права закони та міжнародні договори України? Як зазначає П. Ф. Мартиненко, оцінка співвідношення ратифікованого Україною міжнародного договору та національного закону сьогодні не може бути однозначною [2, с. 71]. За радянських часів, зазначає автор, функцію ратифікації міжнародних договорів СРСР було покладено на Президію Верховної Ради СРСР, яка цю функцію здійснювала у формі видання указу, на підставі якого Голова Президії підписував ратифікаційну грамоту [3]. За аналогією, указом Президії Верховної Ради УРСР здійснювалась ратифікація міжнародних договорів УРСР. На етапі утвердження незалежності України, замість указів приймалися, як правило, постанови Верховної Ради, які були актами, юридична сила яких не дорівнювала силі національного закону, а визначалась на рівні акта, що відповідає закону — підзаконного акта.

Підзаконний статус цих актів щодо національного закону визначав у цілому і підзаконний статус ратифікованого міжнародного договору, що узгоджувалось з тогочасною доктриною і практикою, за якою міжнародні договори не були призначені для регулювання внутрідержавних відносин. Як зазначав свого часу І. І. Лукашук, делегація України на Віденській конференції з права міжнародних договорів 1968—1969 рр. рішуче виступала проти положення проекту Конвенції, яке припускало дію міжнародного договору на території держави [4, с. 22]. У радянському законодавстві така позиція «підстраховувалась», за висловом П. Ф. Мартиненка, так званим правилом винятковості — в законах СРСР закріплювались положення: якщо договір, укладений СРСР, містить інші правила, ніж ті, що проголошує закон, необхідно керуватись правилами міжнародного договору. Це правило було закріплено в основних кодексах УРСР. Тому підзаконний статус ратифікованого міжнародного договору в радянському законодавстві був одночасно «позазаконним». Дія такого договору фактично не поширювалася на всі внутрідержавні правовідносини. Серед органів, на які офіційно покладалось його виконання, зазначались, головним чином, міністерства, відомства, державні комітети, Ради Міністрів союзних республік та інші адміністративні структури, серед яких суди навіть не згадувалися.

У радянській юридичній літературі була поширена точка зору, що винятковість дії правил міжнародного договору пояснюється тим, що ратифікований міжнародний договір є «спеціальною нормою» стосовно національного закону як «загальної» норми. Така позиція себе не виправдовувала, оскільки національний закон, указ чи постанова як акти ратифікації міжнародного договору, істотно відрізнялися один від одного за порядком прийняття та юридичною силою [2, с. 71—72].

З проголошенням незалежності і прийняттям першого у незалежній Україні Закону «Про міжнародні договори України» правило «винятковості» не вичерпало себе, а продовжило діяти. За Законом, міжнародний договір мав ратифікуватися шляхом прийняття спеціального закону про ратифікацію, прийняття якого у Конституції 1996 р. не було передбачено. Тому цілком справедливим було визнання ч. 1 ст. 7 Закону Конституційним Судом України таким, що не відповідає Конституції України.

Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. також не відмовився від правила «винятковості», хоча

ст. 19, що визначає порядок дії міжнародних договорів України, була приведена у відповідність до Конституції України. Отже, розглянемо цю статтю детальніше, попередньо звернувшись до ст. 9 Конституції України, яка з огляду на питання, що розглядається, є вихідною.

Конституція України (ст. 9) лаконічно визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства, не наголошуючи на тому, що чинні міжнародні договори України мають пріоритет над законами України.

У Законі України «Про міжнародні договори України» (ст. 19) зазначається: 1) чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства; 2) якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені в відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Як уже зазначалось, у попередній редакції Закону України «Про міжнародні договори України» ст. 17 закріплювала: якщо міжнародним договором України, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України. Названий закон розроблявся і був ухвалений до прийняття Конституції України, втім положення Закону не були запозичені для Конституції. За законом, пріоритет над національним правовим актом міг мати виключно міжнародний договір України, ратифікований у формі закону. Інші міжнародні договори пріоритету над національними правовими актами мати не могли.

Законом 2004 р. встановлюється пріоритет норм чинних міжнародних договорів України щодо норм, передбачених у відповідних актах національного законодавства.

Порівняння двох редакцій закону засвідчує певні зміни у співвідношенні міжнародних договорів з національними правовими актами, а саме — розширення сфери застосування так званого правила виключності, як зазначає Н. Сергієнко [5, с. 117]. На сьогодні правило «виключності» поширюється на всі чинні міжнародні договори за умов суперечливого регулювання правовідно-

син актами законодавства України та міжнародними договорами. Таким чином пріоритет норм міжнародного договору над національним законом визначається виключно у разі їх суперечності.

На підтвердження такої позиції, Верховний Суд України визначив у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р., що суд не може застосовувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір [6, с. 51].

У свою чергу, Конституційний Суд України в рішенні про тлумачення терміну «законодавство» [7, с. 737], називає чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства, визначаючи при цьому їх місце в системі національного законодавства після законів України. Слід звернути увагу на те, що Конституційний Суд України при винесенні даного рішення не мав на меті, власне, окреслити ієрархію джерел права, втім ігнорувати позицію Конституційного Суду не слід.

Ст. 92 Конституції України встановлює, що виключно законами України визначаються, зокрема, права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; громадянство, статус іноземців та осіб без громадянства та ін. Можна дійти висновку, що Конституція України включає можливість регулювання визначених питань будь-яким іншим правовим актом окрім закону. Чи можуть чинні міжнародні договори України врегульовувати визначене у ст. 92 Конституції України коло відносин? На нашу думку, так.

Ця стаття Конституції є гарантією того, що найважливіші суспільні відносини будуть врегульовані актом вищої юридичної сили — законом, а не підзаконним актом, прийнятим главою держави, урядом, чи міністерством. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України у формі прийняття закону про ратифікацію, надає міжнародному договору юридичної сили закону, ставить міжнародний договір України на один рівень із законом і, безперечно, є можливим те, що міжнародні договори України будуть регулювати відносини, визначені у ч. 1 ст. 92 Конституції України. Загальновідомим є те, що великий масив міжнародних договорів України стосується саме проблем гарантій, забезпечення та захи-

сту прав і свобод людини і громадянина, питань громадянства, правового статусу осіб без громадянства, біженців, прав дітей, жінок та ін. Було б неприпустимим виключення цих фундаментальних міжнародно-правових актів, які втілюють загальнолюдські цінності й ідеали із кола тих правових актів, які підлягають застосуванню в Україні.

Слід згадати, що в главі 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» закріплюється можливість провадження у справах щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина. Предметом конституційного провадження може бути вирішення спірних питань щодо конституційності норм двох чи більше законів або актів міжнародного права, визнаних обов'язковими на території України, що встановлюють різний порядок реалізації одних і тих самих конституційних прав та свобод, чим суттєво обмежуються можливості їх використання (ст. 84). В рішенні Конституційного Суду України з цього приводу має бути визначено норми якого закону або акту міжнародного права є конституційними, а якого — неконституційними і, відповідно, нечинними. У такий спосіб на Конституційний Суд України покладається функція подолання колізії між законом і міжнародним договором, які не узгоджені між собою за змістом і встановлюють різні способи реалізації прав і свобод. Утім, критерії, за якими визначається суперечливість не закріплюються ні у Законі України «Про Конституційний Суд України», ні в Законі України «Про міжнародні договори України», в якому орган конституційної юрисдикції жодного разу не згадується.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» не йдеться про пріоритетність норм міжнародних договорів, а навпаки підкреслюється начебто рівність цих двох видів правових актів і можливість визнання нечинним того, який не відповідає Конституції України. Можна сказати, що у згаданій статті пріоритетність навіть ратифікованого міжнародного договору ставиться під сумнів.

Не менш важливим питанням, яке пов'язано з проблемою співвідношення міжнародних договорів і законів України є питання про набуття чинності міжнародними договорами, особливо тими, що визначають систему прав і свобод людини і громадянина [8, с. 16]. Міжнародні договори України, згода на обов'яз-

ковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Тому на них поширюється порядок набуття чинності, передбачений ст. 57 Конституції України для законів та інших нормативно-правових актів України. А саме: закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Чи може застосовуватися міжнародний договір, ратифікований Верховною Радою України, який стосується прав і обов'язків людини і громадянина, чи можна стверджувати його пріоритет над законом, якщо міжнародний договір не доведений до відома населення? Поза всяким сумнівом — ні. Отже, реальний пріоритет над національними законами, які доводяться до відома суб'єктів права шляхом опублікування в офіційних виданнях чинні міжнародні договори України будуть мати лише тоді, коли будуть у повному обсязі опубліковані принаймні у «Зібранні діючих міжнародних договорів України», яке за Законом «Про міжнародні договори України» (ч. 2 Прикінцевих положень) вже мало з'явитися.

У ч. 2 ст. 92 Конституції визначається коло суспільних відносин, які регулюються виключно законами України. Це, зокрема, Державний бюджет України, бюджетна система, порядок використання державних символів, державні нагороди та ін. Ключовим у з'ясуванні сутності конституційного положення, з огляду на питання, що розглядається, є слово «виключно». Конституційне положення необхідно розуміти так, що визначені у статті суспільні відносини не можуть бути врегульовані нормативно-правовими актами підзаконного характеру, які за юридичною силою є підпорядкованими закону, а також міжнародними договорами, яким, як правило, надається пріоритет над нормами національних законів. Щодо таких законів міжнародні договори України, вірогідно, не можуть мати верховенства ще й тому, що такі закони стосуються найважливіших питань формування бюджетної системи держави, встановлення податків, зборів, національної валюти, державних символів, державних свят та ін. суто внутрідержавних питань.

Щодо інших законів в Україні міг би діяти принцип пріоритету міжнародних договорів України. Втім слід пам'ятати про те, що ратифікація міжнародного договору надає договору силу закону. Цим може бути обумовлений пріоритет міжнародних договорів над законами. Певна річ, цей пріоритет має діяти відносно

інших підзаконних нормативно-правових актів, які приймаються державними органами. Проте необхідно пам'ятати, що було б порушенням встановленої ієрархії державних органів припустити можливість щоб шляхом укладання міжурядових та міжвідомчих договорів, органи, які їх укладають, привласнювали би виключну компетенцію законодавчого органу [9, с. 13], щоб такі договори укладались з порушенням законів, і тим більше — Конституції України. Це означає, напевно, що пріоритет над законами можуть мати міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а не міжнародні договори, затверджені Президентом, Урядом чи центральним органом виконавчої влади.

Слід також наголосити, що міжнародний договір України, який не потребує ратифікації відповідно до закону, теоретично може суперечити нормам, що містяться у законах. Для узгодження протиріч між таким міжнародним договором і законом необхідно внести зміни до деяких національних законодавчих актів і, можливо, навіть, скасувати окремі з них. Чи може укладання міжурядового міжнародного договору спричинити такі наслідки? На нашу думку, якщо буде мати місце така ситуація, за якою міжнародний договір, який не виноситься на розгляд Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, потребує внесення змін до законів, ухвалення чи відміни законів, він має бути направлений до парламенту для ратифікації з одночасним прийняттям, зміною, відміною необхідних законів. У такому випадку, можливим буде пріоритет такого міжнародного договору щодо національних законів.

Можна погодитись з думкою І. П. Бліщенко, який вважає, що ратифікація означає визнання договору на території держави нарівні з національним законом. Утім, не можна визнати справедливості пропонованого ним положення про те, що оскільки норми ратифікованих міжнародних договорів та законів є нормами рівної юридичної сили, то їх дія на території держави відбувається за принципом *lex posterior derogat priori* (новий закон відміняє попередній) [10, с. 200—224].

Після ратифікації договір залишається договором за своєю сутністю та змістом і законом не стає. Ратифікований договір не є «новий закон», це акт, що має силу закону, на основі закону. Ми не погоджуємося з позицією авторів, які вважають що шляхом ратифікації міжнародний договір перетворюється з міжнародно-

правового акту на внутрідержавний і, відповідно, може бути відмінений наступним внутрідержавним актом — законом.

Міжнародні договори за своїм змістом бувають досить близькими до норм національного права, тому існує вірогідність протиріч між ними [11, с. 245]. Саме тому у державах, які визнають принцип пріоритету міжнародних договорів над національними правовими актами (законами), передбачається складна, копітка робота різних державних органів щодо попередження можливих колізій між міжнародними договорами, які укладає держава, та національними правовими актами, а також узгодженість новостворених законів з уже взятими державою міжнародними зобов'язаннями за міжнародними договорами. Вважаємо, такий досвід має бути запозичений Україною.

Чи передбачено у законодавстві України такий механізм узгодження міжнародних договорів і законів? Було б безпідставним стверджувати, що в Україні не передбачені засоби узгодження міжнародних договорів України і законів України. Зокрема, п. 7. ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» встановлює: якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом з проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно. Сутність даної статті зводиться до того, що держава в особі парламенту, який ратифікує міжнародний договір, не має права лише формально висловити свою згоду на обов'язковість міжнародного договору. Вона зобов'язана ухвалити закони, за допомогою яких можливо буде реалізувати положення міжнародних договорів, а також не припустити такої ситуації, що укладений міжнародний договір буде вносити дисонанс у систему національних нормативно-правових актів. Положення національних законів мають бути узгоджені з положеннями міжнародних договорів, аби не ускладнювати процес правозастосування. Ратифікація міжнародного договору України передбачає одночасне внесення змін до національних законів, або прийняття нових, відповідних міжнародному договору.

Слід зазначити, що у ст. 9.4.4. Регламенту Верховної Ради України також зазначається, що до договорів, що вносяться до Верховної Ради на ратифікацію, додаються: проекти законів або змін і доповнень до чинних законів чи пропозицій про підготовку

і прийняття законів або внесення змін і доповнень до чинних законів, що впливають з цих договорів. Проекти законів України, змін і доповнень до чинних законів, пропозицій про прийняття нових законів або внесення змін і доповнень до чинних законів, проекти актів Верховної Ради, спрямовані на виконання міжнародних договорів, подаються Верховній Раді за погодженням з Міністерством юстиції України (ст. 9.4.7.).

Сучасна міжнародно-правова наука та практика виходять із того, що узгодження національних правових актів з міжнародним правом не тільки суб'єктивне право, але й обов'язок [12, с. 35]. Сторона договору має привести своє законодавство у відповідність з міжнародно-правовими приписами, аби останні ефективно виконувалися. Не тільки прийняття, а й неприйняття необхідного закону може викликати міжнародно-правову відповідальність держави. В міжнародному праві немало приписів, що визначають відповідальність за невиконання чи неналежне виконання узгодження норм двох систем права.

У законодавстві України не передбачено процедури визначення відповідності законів та інших правових актів міжнародним договорам України, принаймні тим, згода на обов'язковість надана Верховною Радою України. На нашу думку, якщо Українська держава розраховує закріпити у майбутньому пріоритет чинних міжнародних договорів над актами національного законодавства, а можливо й міжнародного права у цілому, а також сподівається на повагу та серйозне ставлення з боку інших держав і міжнародних організацій, необхідним є запровадження механізму перевірки відповідності законів та підзаконних актів чинним міжнародним договорам України. Належна регламентація такого механізму має з'явитися у Законі України «Про міжнародні договори України» або у спеціально розробленому законі.

На превеликий жаль, ті заходи, яких вживає парламент, глава держави та уряд щодо приведення у відповідність з міжнародними договорами України законів та інших правових актів, є недостатніми.

Замість проголошення декларацій про необхідність дотримання міжнародних зобов'язань, слід створити дієвий механізм узгодження міжнародного і національного права, зокрема, міжнародних договорів України і законів України. Необхідно забезпечувати поєднання і взаємовплив норм міжнародного права з нормами національного права.

Література

1. Буткевич В. Г. Характеристика связей международного и внутригосударственного права // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. — 1979. — № 8. — С. 13—20.
2. Мартиненко П. Конституція України і міжнародне право: аспекти взаємодії // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 3. — С. 56—80.
3. Закон СССР «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров СССР» от 6 июля 1978 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1978. — № 28. — Ст. 439.
4. Міжнародне право / За заг. ред І. І. Лукашука та В. А. Василенка. — К.: Вища школа, 1971. — 378 с.
5. Сергієнко Н. Взаємодія міжнародного і національного права в практиці Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 6. — С. 116—125.
6. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995—1998). Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ / Відп. редактор П. І. Шевчук. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 272 с.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 / Конституційне законодавство України (законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення): Зб. нормативних актів / Автори-упорядники: С. В. Лінецький, М. І. Мельник, А. М. Ришелюк. — К.: Атіка. — 2000. — 896 с.
8. Опришко В. Ф. Теоретичні та практичні аспекти механізму гармонізації законодавства України з міжнародним правом / Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. Матеріали науково-практичної конференції. Жовтень 1998. — К., 1998. — С. 11—25.
9. Талалаев А. Н. Соотношение международного и внутригосударственного права и Конституция Российской Федерации // Московский журнал международного права. — 1994. — № 4. — С. 3—15.
10. Блищенко И. П. Международное и внутригосударственное право. — М.: Госюриздат, 1960. — 239 с.
11. Лукашук И. И. Международное право в судах государств. — СПб.: СКФ «Россия — Нева», 1993. — 300 с.
12. Буткевич В. Г. К вопросу об обязанностях государств согласовывать предписания внутригосударственного права с принципами и нормами современного международного права // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. — 1980. — № 10. — С. 35—43.

Стаття надійшла до редакції 24.06.09.